

Innehållsförteckning för tilläggsmaterial

Kapitel 1

- Digital mobbning pågår dygnet runt
- Mobbning och kränkningar bland flickor
- Sexuella trakasserier eller könsmobbing

Kapitel 2

- KiVa Skola utan mobbing
- Undervisningsprogrammet StegVis
- MOD – Mångfald och Dialog
- Social och emotionell träning (SET) i skolan

Kapitel 3

- Skolfred
- Drama som mobbningsförebyggande metod

Digital mobbning pågår dygnet runt

Sonja Rosbäck

Anna, 12 år, öppnar förväntansfullt sin e-post. Kanske något roligt meddelande ligger och väntar bland de nio nya som kommit.

”Du är fet och ful. Såna som du borde inte få leva ...”

Alla nio meddelanden slår fast samma sak, att Anna anses oattraktiv och att hon därmed inte har någon rätt att existera.

Internet ger många positiva erfarenheter, men tyvärr ibland också negativa. Mobbning är ett fenomen som har hittat nya uttrycksformer via de digitala medierna. Allt flera barn och unga råkar ut för mobbning via de digitala medierna.

Att bli mobbad på 2000-talet avviker på flera sätt från den traditionella bilden av mobbning. Dagens mobbningsoffer är särskilt utsatta, eftersom de är åtkomliga dygnet runt via de digitala medierna, främst via internet och mobiltelefon. Mobbaren kan gömma sig bakom anonymitet eller pseudonym. Mobbning på nätet är svår att kontrollera och når snabbt en stor publik. Något fler flickor än pojkar blir offer för digital mobbning.

Låt oss följa Annas skoldag. I skolmiljö möter hon sina mobbare ansikte mot ansikte. De attackerar henne med glåpord och fula miner. På hemvägen, efter ytterligare en tung skoldag, kopplar eleven på sin mobiltelefon och bombarderas då med sms som slår fast: Du är fet och ful ... Väl hemma går den unga ut på nätet för att kolla sin e-post och sin Gästbok på nätet. Samma budskap möter henne också där.

Med stöd av forskning vet vi att traditionell mobbning och digital mobbning hör ihop. Utan vuxnas snabba ingripande blir det svårt att värja sig mot de negativa effekterna av trakasserier. Vuxna borde reagera och ingripa genast när ett mobbningsfall upptäcks. Det visar att vuxna ser allvarligt på frågan.

Den digitala mobbningen består av sårande eller hotande meddelanden. Skvaller eller lögn förekommer också. Traditionell mobbning de-

finieras vanligen som systematisk kränkning av en person. Men på internet behöver trakasserier inte vara upprepade för att räknas som mobbning. Det räcker med att en kränkande text eller bild av en person sätts ut på nätet för att man ska kunna tala om mobbning. Texten eller fotot finns där och vem som helst kan se och kommentera den när som helst.

De flesta vuxna vet oftast inte vad som pågår. Endast 6 procent av 11 300 tillfrågade på tre finländska bildgallerier uppgav att de informerade sina föräldrar (Mannerheims barnskyddsförbund 2006). De unga drar sig för att berätta, eftersom de befäradar att de vuxna i så fall plockar bort deras mobiltelefoner och begränsar internetanvändningen. Att vinna de ungas förtroende är därför viktigt, så att de vågar öppna sig och berätta utan hot om förlorade förmåner.

Skreven text är starkare

På webben sker mobbning via e-post, öppen chatt, (t.ex. x3m, suomi24, aftonbladet) och chatt i form av snabbmeddelanden (Msn = ”mese”, Yahoo messenger, Windows messenger), men också via digitala mötesplatser som t.ex. Lunarstorm, Berusad, x3m eller olika bildgallerier. Mobbningen består vanligtvis av sårande eller hotande meddelanden. Skvaller eller lögn förekommer också.

De unga säger att de ”chattar”, eller talar med varandra på nätet. Men kommunikationen bygger i huvudsak på skriven text. Att skriven text har större genomslagskraft än talade ord tänker de chattande sällan på. Texten är statisk och står ofta kvar en tid och kan därför läsas av många.

Kommunikationen på nätet fungerar annorlunda än kontakter i det verkliga livet. Möjligheten att vara helt anonym eller att agera utgående från en pseudonym får konsekvenser för umgänget på nätet. Den falska känslan av att vara

osynlig är bedräglig. Många unga tror att träffpunkterna på nätet är helt skyddade för vuxnas insyn och agerar därefter.

Tröskeln att uttrycka sina känslor är lägre på internet än i det verkliga livet. I skydd av datorskärmen och sitt smeknamn, ”nick”, vågar man uttrycka sina sympatier eller antipatier mera rakt på sak. Då kommunikationen i huvudsak baserar sig på text, ser unga inte heller varandras reaktioner på ett påtagligt sätt. Förmågan att se saker ur den andras synvinkel är dessutom inte helt utvecklad hos barn och ungdomar i tidiga tonåren. Det betyder att de kan vara mindre känsliga gentemot andras perspektiv och behov.

På nätgemenskaper, i chattrum, bildgallerier och diskussionsforum kan man sätta ut foton på sig själv. Att sätta ut ett foto på någon utan dennas lov är inte tillåtet på gallerierna. Ändå uppger en femtedel av 11 300 tillfrågade på det mest populära bildgalleriet IRC-galleria att de har råkat ut för just det här.

Bildgallerier på nätet betonar det visuella uttrycket. Det lockar unga flickor att aningslöst sätta ut avslöjande eller utmanande foton av sig själva. Avsikten är att bli populär och få uppskattande kommentarer. Många barn och ungdomar använder den här möjligheten att profilera sin identitet. Avsikten är att bli sedda och att bli bekräftade att de duger. Men samtidigt utsätter sig flickorna för risken att fotona används utan lov i helt andra sammanhang. Trots att fotot avlägsnas från galleriets sidor, kan det dyka upp var som helst på nätet. Det räcker med att någon har sparat fotot på sin egen dator och att denna någon sprider fotot vidare på nätet.

De unga försätter sig alltså i en mycket sårbar situation och risken för mobbning ökar. De största finländska bildgallerierna förbjuder numera avslöjande foton. De största gallerierna har också fått åldersgränser som tillåter medlemskap från 13 år uppåt. Vissa har 15 års åldersgräns.

Allmänna råd mot digital mobbning

- Svvara inte på trakasserande meddelanden. Spara det kränkande materialet på datorn eller som utskriven kopia, så att det kan visas för föräldrar, lärare eller t.ex. kurator.

- Byt webbplats och byt smeknamn på nätet om trakasserier håller i sig.
- Vanligtvis har varje dator ett egen internet-nummer, ett IP-nummer. Via internet går det att spåra från vilken dator det kränkande meddelandet har sänts. Men man kan inte alltid vara säker på vem som har suttit vid datorn, särskilt om datorn står i någon offentlig miljö.
- Var försiktig med personliga uppgifter på nätet: namnuppgifter, e-postadress, skola, bostadsort, adress, telefonnummer ...
- Överväg noggrant var och när du sätter ut foto på dig själv. Fotot ska vara neutralt, eftersom det kan ses av alla.
- Alla seriösa chattar har blocka- eller svartlista-knappar för att blockera oönskade kontakter.
- Byt användarnamn om mobbningen fortsätter och inget annat hjälper.
- Anmäl upprepade och grova mobbningsfall till polisen.
- På nätet gäller samma regler som för material publicerat i andra medier i offentligheten. Publicering och spridning av foto på någon, eller spridning av någon annans foto utan dennas lov, är enligt lagen en straffbar handling.
- Fråga därför alltid om lov innan du sätter ut någon annans foto på webben.
- Om det är nödvändigt, byt nummer till mobiltelefonen för att undvika upprepade störande textmeddelanden.

Skolans förebyggande roll är viktig

Skolan kan utveckla en särskild handlingsplan mot digital mobbning. Planen kan ta upp förebyggande arbete i form av information och diskussion med eleverna. Den kan också ge strategier för ingripande när fall av digital mobbning upptäcks.

Förebyggande arbete i skolan:

- kartläggning:

Låt eleverna i varje klass fylla i ett kort frågeformulär (t.ex. det som finns i den här mappen). Svaren ger ledtrådar om problemets omfattning i klassen och i skolan som helhet. Arbeta vidare

utgående från svaren:

- information och opinionsbildning:

Diskutera gärna elevernas egna erfarenheter utgående från svaren i frågeformuläret. Olika perspektiv kan också belysas i form av t.ex. rollspel.

Gå genom reglerna för nätanvändandet och uppträdandet på nätet, netikett. Diskutera etiska frågor så att de unga tänker sig in i den mobbades situation, berätta om följderna av digital mobbning ur olika synvinklar.

Handling:

- Handlingsplan:

Utveckla en policy för skolan, en handlingsplan eller metod som tillämpas om mobbning på nätet upptäcks. Informera hela skolans personal samt föräldrarna om planen. Berätta också om den digitala kommunikationen och dess villkor och speciella särdrag (t.ex. Websidorna, Lunarstorm, MSN och chatt). Uppmana föräldrar att bekanta sig med de webbplatser som deras barn besöker. Bjud vid behov in föreläsare som belyser temat närmare.

Utse vänelever på nätet eller en kompiscirkel som stöd både i skolan och på nätet. Äldre elever kan hjälpa yngre genom att utgöra stöd även på nätet.

Internet är en viktig del av många ungas vardag. På det obegränsade internet blir också gränserna suddigare för vad som är tillåtet eller inte. De vuxnas stöd och fostran i moraliska frågor behövs därför mer än förr. Vi bör vara tydliga med reglerna för kommunikation, att man behandlar andra väl både utanför och på nätet.

Därför vädjar allt flera till lärare och föräldrar att de ska uppmärksamma de ungas internetanvändning och diskutera temat med de unga. Den här texten kan också ses som en sådan vädjan. Genom att engagera elever, lärare och föräldrar fortsätter diskussionerna kring digital mobbning. Dialogen mellan unga och vuxna bör utvecklas för att nå samstämmighet om reglerna för livet på nätet. Det betyder förhoppningsvis att effektivare strategier mot mobbning kan utarbetas.

Kontaktuppgifter:

Sonja Rosbäck

tfn 050-321 74 08

e-post: sonja.rosback@netikka.fi

Som underlag för diskussioner i klassen kan bl a följande adresser på internet användas:

Vad gör dina elever på Internet? Webbkurs om bl.a. digital mobbning:

<http://www6.ur.se/pedagogwebben/Webbkurser/Kurs-om-barns-och-ungas-webbande/>

Resurser för skolan o föräldrar

<http://www.stoptextbully.com/>

Anti-mobbning:

<http://www.friends.se/>

<http://www.skolutveckling.se/skolnet/kolla/nat-mobbning.html>

Tryggt på nätet:

www.tietoturvakoulu.fi

Referenser:

Buckingham David & Rebekah Willett (2006): Digital generations. Children, young people and new media. Lawrence Erlbaum associates publishers

Olin, Fredrik (2003) Digital mobbning – Trakasserier bland ungdomar via Internet och sms.http://www.skolliv.nu/93/93_it_10_12.html

Olin, Fredrik: Digital kultur

<http://www.digitalkultur.se/>

Gallup om bildgallerier: Turvallinen nuorten netti, Mannerheims barnsskyddsförbund Anu Mustonen m fl 2006.
<http://vanhemmat.mll.fi/lapsetjamedia/galleriakysely.php>

Friends kartläggning under perioden januari-mars 2006.

<http://www.friends.se/>

Forskningsöversikt kring temat digital mobbning

<http://www.skolutveckling.se/skolnet/kolla/naslundh2.html>

Mobbning och kränkningar bland flickor

Katja Andreasson

Vad är flickmobbing?

Flickors mobbing är ofta en kombination av verbala kränkningar och dolda, manipulativa aggressionsformer. För att kränka och förödmjuka en flicka används sarkasmer; man retas, kritiserar och/eller anmärker på en flickas personlighet, utseende, kläder etc. De dolda mobbningsbeteendena tar sig ofta uttryck som utfrysning och ignorering, man baktalar offret och sprider ut falska rykten om henne. Negativt kroppsspråk är också ett effektivt sätt att visa sin illvilja; en grupp flickor som t.ex. står och viskar och samtidigt stirrar hånfullt, flinar elakt eller himlar med ögonen mot den flicka de viskar om. Ibland väljer flickor som mobbar att skriva elaka lappar och brev om offret som skickas runt i klassen. ”Modernare” sätt att trakassera skriftligt sker även via webben och mobiltelefoner, ofta då anonymt. Dessa former av kränkningar har visat sig öka markant bland flickor i 11 års ålder.

Många upplever att flickmobbing är osynlig, vilket gör den till en verklig utmaning för vuxna att upptäcka. Därtill skiljer sig flickmobbare många gånger från den stereotypa synen på en mobbare. Det är inte ovanligt att flickor som mobbar är socialt kompetenta, duktiga i skolan, trevliga mot lärarna, har många vänner och är t.o.m. beundrade av dem. Med andra ord är de inte de första som misstänks för mobbing. Faktum är att flickmobbare ofta inte behöver stå till svars för sina handlingar. Flickor som är offer berättar sällan att de blir utsatta för mobbing, antagligen för att det sällan finns några synliga bevis på vad som hänt.

Mobbning inom flickgrupper

Medan pojkar vanligen betar sig aggressivt mot dem som står utanför deras kamratgrupp, riktar flickor oftare sin aggressivitet mot någon inom flickgruppen. Inom en flickgrupp kan det finnas en flicka som inte alls mår bra, hon blir utfrysad eller utsatt för falska rykten av de andra i gruppen. Ofta känner hon sorg och hjälplöshet, förstår inte varför det händer henne och vänder ofta smärtan inåt. Ännu mer förvirrande blir det om hon ändå ibland duger som kompis, t.ex. då någon annan är sjuk eller då hon får vara med på fritiden men inte i skolan. Hon märker plötsligt att hon är ”femte hjulet” som går två meter bakom de andra flickorna och som inte blir tillfrågad att hänga med på roliga saker. Varför går hon med på det? Destruktiv vänskap kan ses som ett bättre alternativ än att stå helt utanför. Detta gäller i synnerhet om flickgruppen är populär.

Vem som helst klarar inte av att börja frysa ut en annan. För att få övriga med sig krävs en maktposition, t.ex. genom status och popularitet. Popularitet är komplicerat för flickor – en flicka kan vara populär på både ett positivt och ett negativt sätt. Hon kan vara populär för att hon är vänlig, rolig och hjälpsam men också för att hon är cool, snygg och elak. Flickmobbare väcker både beundran och rädsla och dessa ”drottningar” får styra och ställa eftersom övriga flickor tillåter det. Ibland legitimerar flickor mobbningen med att säga att det är offrets eget fel att hon blir utsatt, t.ex. för något hon gjort eller sagt. Men väldigt ofta känner flickor empati för offret och det finns en stark önskan att försvara henne. Tyvärr vågar många inte göra det i praktiken eftersom rädslan för att hamna i samma situation som offret är stor.

Det finns ett nära samband mellan flickors vänskap, bråk och konflikter och den mobbning som uppstår mellan dem. Att ha en bästis är något som många flickor eftersträvar – någon som man kan lita på, dela hemligheter med och anförtro sig. Mellan bästisar finns därför starka känslor, vilket i och för sig är positivt. Men om det uppstår en konflikt mellan flickorna som de av någon anledning inte klarar av att hantera, finns det risk för att ett "svart-vitt tänkande" uppstår. Bästa vänner hatar plötsligt varandra, vänner blir fiender och det kan t.o.m. resultera i att en av flickorna får hela flickgruppen emot sig. "Relationsdrama" mellan flickor klingar ibland ut av sig själv efter ett tag, men kan också förstöras upp, gå överstyr och utvecklas till systematisk mobbning. Flickor förstår inte alltid själva när de så att säga "går över gränsen".

Hur kan vi upptäcka mobbning och kränkningar bland flickor?

- enkätundersökningar och trivselbarometrar
- sociogram (t.ex. vilka tre flickor är du helst tillsammans med?)
- var uppmärksam på flickors kroppsspråk!
- ta hjälp av kamratstödjare och vänelever

Hur kan vi förebygga mobbning och kränkningar bland flickor?

Medvetandegör flickor om problematiken!

- kunskap om kränkningar mellan flickor är A och O för att flickor skall kunna identifiera dem som är under attack och som behöver stöd och hjälp
- tala om aggressiva och undergivna beteenden i flickors vänskapsrelationer
- uppmuntra flickor att tala om känslor som avundsjuka, rivalitet och rädsla för att mista viktiga vänner (de är inte ensamma om att känna så!)

Vilka kvaliteter har en populär flicka? Diskutera!

- "drottningen" är populär bara för att de andra går med på det ... Varför tillåts hon bete sig på det sättet? Vad får man egentligen ut av hennes vänskap?

Diskutera ledarskap med flickor!

- t.ex. hur är en bra ledare i en flickgrupp? Vilka beteenden upplever flickor som sårande hos en ledare? Få fram skillnaden mellan en godhjärtad demokratisk ledare och en mobbartyp!

Ge flickor redskap för att lösa konflikter

- avsätt tid regelbundet för konflikthantering, t.ex. kompisamtal skilt med flickorna varje vecka. Fungerar både förebyggande och är ett sätt upptäcka konflikter som ligger och pyr under ytan!

Medvetandegör flickor om gruppdynamiken då mobbning uppstår!

- identifiera de roller som flickorna tar på sig (t.ex. medhjälpare, förstärkare, försvarare...)
- hur tydliga är dessa roller bland flickor? Vilka beteenden uppvisar t.ex. en förstärkare? Vad borde man göra om en flicka blir utsatt för mobbning? Vad hindrar en från att försvara?

Flickor har ett behov av att få reflektera kring dessa frågeställningar som berör deras egen vardag med vänner. Flickor är också empatiska, moraliska och duktiga på att lösa konflikter. Därför borde vi ha bra förutsättningar för att få flickor med i ett aktivt mobbningsförebyggande arbete. Kärnan i detta är att vi får flickor engagerade, att vi tar del av deras egna erfarenheter, tankar, tips och idéer och att vi kontinuerligt jobbar vidare med det.

Litteratur:

Besag, V. (2006). Understanding girls' friendships, fights and feuds - a practical guide to girls' bullying.

Dellasega, C. & Nixon, C. (2003). Girl wars. 12 strategies that will end female bullying.

Simmons, R. (2002) Flickors vrede. Om vänskapsrelationer och mobbning.

Salmivalli, Christina (1999) Koulukiusaaminen ryhmämiönä. Gaudeamus

Sexuella trakasserier eller könsmobbing

Nora Välimäki

Sexuella trakasserier eller könsmobbing är en mycket vanlig typ av mobbing, som kan förekomma i alla åldersgrupper. Man kan dela in fenomenet i åtminstone två kategorier: verbala och fysiska trakasserier. Verbala trakasserier är den vanligast förekommande varianten och kan ta sig uttryck i att man kommenterar någons utseende eller vikt på ett kränkande sätt eller kommer med oanständiga skämt, frågor eller kommentarer om andras privatliv. En vanlig version speciellt bland ungdomar är att kalla varandra för sexuellt färgade benämningar som hora, böjvävel m.m. Förslag eller krav på sexuellt umgänge räknas också till verbala trakasserier. Fysiska trakasserier kan vara att t.ex. tafsa på någon, ta någon på bröstet eller rumpen, dra i bh-bandet eller byxorna m.m. Det kan också vara att visa miner, göra sexuella gester eller uppträda hotfullt. Våldtäkt eller försök till våldtäkt är en grov form av fysiska trakasserier. Könsmobbing har traditionellt tigits ihjäl eller bortförklarats med att ”kärlek börjar med bråk” och först på senare tid har man börjat ta problemet på allvar.

Sexuella trakasserier är ett brott mot lagen. Sexuellt intresse övergår i trakasserier om det oönskade beteendet upprepas trots att den som blivit utsatt säger ifrån. Att upptäcka könsmobbing kräver stor lyhördhet av de vuxna. Ofta kan vi ha svårt att hantera ungdomars vaknande sexualitet redan då den tar sig positiva uttryck. De negativa kan vara ännu svårare att bemästra. Det oaktat önskar de flesta ungdomar en nolltoleranslinje i fråga om sexuella trakasserier och att lärare och andra vuxna klart och tydligt säger ifrån då könsmobbing förekommer. Speciellt flickor önskar att man i skolan ännu tydligare skulle ta ställning mot trakasserier.

Ny teknik ger nya möjligheter till könsmobbing; t.ex. den ökade användningen av ka-

meratelefoner kan förorsaka problem. Också användningen av internet ger möjlighet att trakassera andra relativt anonymt. De problem som dessa nya medier för med sig kräver diskussion och klara gränsdragningar både i skolan och hemmet. Att kontrollera och vid behov begränsa barnens telefonanvändning i skolan och att införa behövliga spärrar och skydd på internetanslutningar är exempel på åtgärder man i dag kan behöva vidta. Som förälder gör man klokt i att följa upp barnens användning av dessa kommunikationsmedel.

Tvärtemot vad många tror har tonårsflickors utmanande klädsel marginell betydelse för förekomsten av sexuella trakasserier. Tajta toppar, stringtrosor och andra modefenomen är inte en inbjudan till trakasserier, utan ses ofta av flickorna själva som ett sätt att försvara sig. Om man klär sig som alla andra och ser attraktiv ut, kan man i bästa fall klara sig undan trakasserier, som istället koncentreras på de mindre attraktiva flickorna. Fortfarande handlar flickors överlevnadskamp i skolan och kamratkretsen alltså i hög grad om utseende.

Könsmobbing, liksom övriga sexualbrott, har nära samband med maktstrukturer i samhället, vilket kan ses genom att förövarna oftare tillhör en grupp med mer makt (t.ex. vuxna mot barn/ungdomar, eller män/pojkar mot kvinnor/flickor). Även pojkar och män kan bli utsatta för trakasserier, men då är förövarna oftast andra män. Ett viktigt steg i arbetet mot sexuella trakasserier är därför en allmän jämställdhetssträvan i samhället. Skolor som aktivt går in för att motarbeta förekomsten av könsmobbing kan börja med att se över hur jämställdhet i övrigt tas upp i skolan. Talar man om det, integreras det i undervisningen, finns det – uttalat – med i skolans målsättningar? I vårt land möter man ofta inställningen att det här med jämställdhet redan är ”fixat” – vi behöver alltså inte an-

stränga oss längre. Tyvärr visar redan ungdomars vardag att det inte är så. Flickor och pojkar lever fortfarande i en mycket segregerad värld där deras föreställningar om sexualitet sällan möts. Svenska undersökningar visar att över 90 procent av pojkarna på högstadiet regelbundet ser på porrfilm. Vilken kvinnobild förmedlas till dem och vilken bild av kärlek och sexualitet bär de med sig in i klassrummen? Och vilka föreställningar bär flickor på? Kärleksnovellen som slutar med en passionerad omfamning på rosa moln säger lika lite om verkligheten som pojkarnas översexualiserade bild.

Då man bemöter någon som blivit utsatt för sexuella trakasserier är det viktigt att ta personen i fråga på allvar. Det är mycket sällsynt att barn eller ungdomar ljuger om trakasserier eller övergrepp. Det är också bra att på något sätt dokumentera det man fått veta och sedan hjälpa barnet vidare. I skolan kan det innebära att ta kontakt med elevvårdspersonalen eller rektorn. Har man blivit utsatt för sexuella trakasserier eller övergrepp kan man ofta känna skuld för det som skett. Därför är det viktigt att poängtera att den som blivit utsatt inte gjort något fel, utan att skulden alltid ligger hos förövaren.

Folkhälsans projekt KÄRLEK ≠ BRÅK fokuserar på sexuella trakasserier och erbjuder skolorna elevpaket för olika åldersgrupper, samt föreläsningar för skolpersonal och information till föräldrar.

Mer information:

Suss Åhman, sexualterapeut, Folkhälsans Förbund tfn (09) 315 5617, e-post: suss.ahman@folkalsan.fi

Referenser & lästips:

XX XY - JämOs handbok mot könsmobbing i skolan
(Jämställdhetsombudsmannen, Stockholm, 2000)
Snacka om jämställdhet
(Karin Kjellberg, Rädda Barnen, 2005)
Seksuaalinen väkivalta ja hyväksikäyttö - selvitysmiskertomuksia
(Red: Kaukonen, Raijas, Silver, Valkama, PS-Kustannus 2003)

Sexuellt utnyttjande och misshandel av barn – rekommendationer om förfaringssätt för personal inom social- och hälsovård
(Red: Sirpa Taskinen, Stakes, 2004)
Sex med mera
(Sandra Dahlén. Tiden, 2002)
Koll på porr – skilda röster om sex, pornografi, medier och unga
(Medierådet, Stockholm, 2006)
Flickan och skulden – en bok om samhällets syn på våldtäkt
(Katarina Wennstam, Bonnierpocket 2002)
Bye, bye Pornstar – video, arbetsmaterial och diskussionsunderlag om våldtäkt
(Per Östberg, Rum Stockholm Produktion 2005)

KiVa Skola utan mobbning

Christina Salmivalli

Vid Åbo universitet utvecklas för tillfället ett riksomfattande program för att förebygga och minska mobbning. Programmet KiVa Skola finansieras av undervisningsministeriet och innefattar förutom utvecklandet av ett åtgärdsprogram mot mobbning, också en utbildning för lärarna och en effektundersökning. KiVa Skola är ett finländskt program som baserar sig på ett omfattande forskningsarbete om mobbning. Det är första gången som man i Finland provar ett så här omfattande interventionsprogram.

Det som är exceptionellt med KiVa Skola är att det är ett ovanligt stort material som riktar sig till såväl elever, lärare som föräldrar. Vi vill erbjuda färdiga, konkreta verktyg som lärare under årens lopp har saknat. Tanken är att ett tema behandlas på lektioner under läsåret genom diskussion och olika övningar. Programmet använder även en virtuell inlärningsmiljö med ett datorspel mot mobbning. Målsättningen är alltså att utveckla ett modernt, tillräckligt dragningskraftigt och i internationell jämförelse högklassigt program mot mobbning.

Syftet med KiVa Skola-datorspelet är för det första att ge barnen information om mobbning – vad mobbning är, hur man känner igen mobbning, vilka följder det kan bli för den mobbade, hur man bör handla ifall man märker mobbning eller om man själv blir mobbad och vilken betydelse gruppen har för mobbning.

För det andra får barnen via den virtuella inlärningsmiljön öva på olika färdigheter, som t.ex. att stöda den mobbade, att stå emot grupstryck eller hur man handlar i en situation där man själv blir utsatt för mobbning.

För det tredje har datorspelet som avsikt att främja användningen av den kunskap barnet fått i vardagen, på rasterna, på hemvägen och i andra vardagliga situationer. Detta uppnås bl.a. genom att barnen under spelets gång med jämna mellanrum rapporterar vad de lärt sig och

ifall de handlat enligt det eller inte – barnen får feedback enligt sina handlingar. Utgående från spelets tre målsättningar kallas de tre olika delarna i spelet jag vet, jag kan och jag handlar.

Programmet koncentrerar sig dels på mobbningsförebyggande, dels på ett effektivt ingripande vid konkreta mobbningsituationer. I varje skola bildas ett skolteam på tre lärare eller andra vuxna (t.ex. skolhälsovårdare eller skolkurator). Om t.ex. en förälder tar kontakt med skolan gällande mobbning utreds fallet och vad det är fråga om – om det verkligen är fråga om mobbning, en eventuell tillfällig konflikt eller ett gräl eller ett missförstånd som lett till att någon blivit sårad. Åtgärderna bestäms utgående från fallet. De fall som uppfyller kännetecknen för mobbning ges vidare till skolteamet som börjar utredningen. Till utredningen hör alltid en systematisk uppföljning som säkerställer att situationen har förändrats. Förutom att teamet jobbar med akuta mobbningsfall fungerar medlemmarna som den egna skolans experter på mobbning.

Grupperspektivet när det gäller mobbning har varit tydligt framme i forskning och diskussion i Finland. Mobbning är inte endast det enskilda barnets problem, utan en social händelse som förutom den mobbade och den som mobbar även berör många andra barn. När det gäller mobbningsförebyggande arbete är det avgörande att få gruppen att förhålla sig negativt till mobbning och visa detta genom sina egna handlingar. Ny forskning visar att barnen i synnerhet saknar medel att handla emot mobbning. T.ex. empati ökar i viss grad sannolikheten att barnet stöder den mobbade men endast empati är inte tillräckligt. Även om barnet känner medlidande med den mobbade vågar han/hon inte nödvändigtvis visa sig vara på den mobbades sida eller kanske barnet inte känner sig ha medel att ingripa: barnet vet helt enkelt inte hur hon/han skall stöda den mobbade. Ett av KiVa Skolas mål är att med hjälp av diskussioner, exempel,

praktiska övningar och den virtuella inlärningsmiljön lära barnen små saker med vilka barnen själva kan påverka situationen i den egna klassen och stöda den mobbade. Dessutom är det viktigt att jobba för gemensamma riktlinjer och beslut, för i en grupp där normerna är mobbningspositiva är det svårt för ett enskilt barn att motarbeta mobbning.

Programmets effekt undersöks genast i första skedet hösten 2007 då 39 skolor runt om i Finland provar programmet. Av dessa skolor är sex svenskspråkiga. Samtidigt som programmet startar i dessa skolor börjar letandet efter försöksskolor till följande skede hösten 2008. Då kommer 78 nya skolor med. Programmet är färdigt för en riksomfattande distribution hösten 2009.

Skribenten är professor i psykologi vid Åbo universitet. Hon leder programmet KiVa Skola tillsammans med psykologie doktor, specialforskare Elisa Poskiparta.

Mera information om KiVa Skola finns på www.kivaskola.fi. Svensk planerare:
Ulrika Willför-Nyman, tfn 050-348 2568,
e-post: ulrika.willfor-nyman@utu.fi

Undervisningsprogrammet StegVis

– förebygger aggressivt beteende och lägger en grund för ett gott socialt samspel
Inger Dahlgren

StegVis är ett undervisningsprogram som är ägnat att träna barns och ungdomars sociala färdigheter och öka deras emotionella kompetens. **StegVis 1–3** är avsett för barn i åldern 4–10 år och **Kolla! StegVis 4** är avsett för ungdomar i åldern 12–15 år.

StegVis fokuserar på tre viktiga färdigheter nämligen **empati, förmåga att lösa mellanmännsliga problem och självkontroll**.

Eleverna skall lära sig att:

- förstå egna känslor och reaktioner
- förstå och ta hänsyn till andras känslor
- känna till och kunna använda strategier för problemlösning
- styra sina impulser, kunna hantera frustration (självkontroll)

Också små barn visar sociala färdigheter, som utvecklas i takt med att barnets förståelse för sociala situationer ökar. De behöver emellertid goda rollmodeller och medveten träning för att utveckla sin förmåga. StegVis-programmet bygger på tanken att man kan lära ut sociala färdigheter på samma sätt som man lär barnet cykla, räkna eller läsa. Då man undervisar i sociala färdigheter är det viktigt att vädja både till hjärta och hjärna. Barn behöver lära sig via sina känslor men också via kognitiva färdigheter.

StegVis är ett användarvänligt program. För varje lektion finns en noggrant upplagd plan – ett manus. Det välstrukturerade programmet gör att läraren kan börja använda det efter en dags utbildning.

Programmet utvecklades ursprungligen på 1980-talet av den ideella organisationen ”Committee for Children” i USA under namnet ”Second Step” (www.cfchildren.org). Det är forsknings- och teoribaserat och bygger till stor del

på kognitiva teorier. Programmet har prövats och utvärderats främst i USA men också i andra länder. Man har kunnat påvisa effekter i form av ökat pro-socialt beteende och mindre aggressivitet i de grupper där det använts. Också ängsliga barn har fått hjälp genom ökade färdigheter i sociala situationer. För tillfället används programmet i ett flertal länder i hela världen.

Den svenska versionen av StegVis utkom 2003. Den bygger på det danska programmet ”Trin for Trin”, som utvecklats av föreningen CESEL (Center for Social og Emotionel laering, www.cesel.dk). I Danmark och Norge har programmet använts under några år och fått stor spridning, cirka 70 procent av skolorna använder det. Översättningen och bearbetningen till svenska är gjord av psykologerna Björn Gislason och Lars Löwenborg (www.gislasonlowenborg.com).

Den finska versionen av StegVis, ”Askeleittain”, är utformad av psykolog Arja Sigfrids och utkom år 2005 (www.askeleittain.fi).

I Finland har StegVis 1–3 använts på svenska sedan hösten 2004 bl.a. i Helsingfors med omnejd och i Vasa. Erfarenheterna har varit goda. Programmet är barnvänligt – både barn och föräldrar har tyckt om det. Det är välstrukturerat och lätt att använda. Eleverna har genom programmet lärt sig sociala färdigheter.

Kolla! StegVis 4 har prövats ut i ett par svenska skolor, stadiet 7–9, i Helsingfors från läsåret 2006–2007.

StegVis har en gedigen strategi för hur sociala färdigheter lärs in på bästa möjliga sätt. En StegVis-lektion för åldersgruppen 4–10 år bygger på tre olika delar: **uppvärmning, dialog och rollspel**. Under **uppvärmningen** introducerar läraren dagens tema, t.ex. med hjälp av program-

mets handdockor – den impulsiva och ivriga hunden och den lugna och eftertänksamma snigeln. Hunden och snigeln representerar två olika sätt att lösa problem. I **dialogen** med barnen används stora svartvita fotoplanscher. Läraren hjälper barnen att tänka högt kring personerna på planschen och tillsammans fundera ut lösningar på de problem dessa möter. I slutet av lektionen övar man korta **rollspel**. Om barnen får spela upp olika situationer kan de i sin egen kropp uppleva olika känslor och själva hitta lösningar på olika problem. Detta hjälper dem att minnas dagens tema. Lektionerna följs upp i vardagen. Man diskuterar dagliga händelser och jämför dem med vad man lärt sig i StegVis. Barnen får beröm och uppmuntran då de tar i bruk sina nyvunna färdigheter.

StegVis 4 för de äldre eleverna följer i stort sett samma disposition: en inledning som för in på dagens tema, en diskussion och avslutande rollspel i mindre grupper. StegVis 4 innehåller också ett avsnitt som tränar social kompetens i olika situationer som ungdomarna kan råka ut för, t.ex. hur man står emot gruppsyck, hur man avvärjer bråk och hur man tacklar mobbning.

StegVis utvecklar elevernas språk för känslor och socialt samspel. Det ger också personalen i daghem och skolor ett gemensamt språk och tänkesätt för det sociala och emotionella lärandet.

En förutsättning för att man skall lyckas med StegVis-programmen är att man bestämmer sig för att träningen av sociala färdigheter skall ingå i daghemmets verksamhet och i skolans läroplan och schemalägger undervisningen. Man bör avsätta cirka 20 lektioner per läsår för programmet. Det eleverna lär sig behöver följas upp i vardagen. Det är därför viktigt att all personal i daghemmet och skolan och även föräldrarna är insatta i vad programmet går ut på.

StegVis-materialet kan beställas från www.spf-utbildning.com

Det finns fyra olika StegVis-lådor: del 1 för 4–6-åringarna i daghem och förskolor, del 2 för 7–8-åringarna i ettan och tvåan, del 3 för 9–10-åringarna i trean och fyran och del 4 Kolla! för 12–15-åringarna i sexan till nian.

Mer information om programmet:

- Psykolog Inger Dahlgren
(inger.dahlgren@edu.hel.fi)
- Psykolog Ann-Kristin Åkerholm
(ann-kristin.akerholm@edu.hel.fi)
- Psykolog Arja Sigfrids
(arja.sigfrids@certima.fi)
- Ped.mag. Micaela Romantschuk-Pietilä
(micaela.romantschuk@hemochskola.fi)

MOD – Mångfald och Dialog

Gun Nordell & Yvonne Nyberg

”Den största svårigheten är inte att få folk att acceptera nya idéer, utan att få dem att överge de gamla.” John M. Keynes

Konceptet MOD utgår från FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna. Fokus ligger på att upptäcka och bearbeta diskriminering och fördomar baserade på t.ex. etnicitet, sexuell läggning, kön eller funktionshinder.

MOD växte fram under 1980-talet i Sverige i syfte att stävja den växande rasismen och främlingsfientligheten. Författare till materialet och utbildningen är Orvar Alinder och Marco Helles. I dag är MOD ett varumärke som ägs av svenska studieförbundet BILDA och SENSUS studieförbundet. I Finland är det evangelisk-lutherska kyrkan som sköter koordinering och utbildning.

MOD är en metod och utbildning som strävar efter att människor oberoende av ursprung, religion, etnicitet eller kultur skall kunna möta och existera med varandra. Metoden bygger på diskussion, dialog och grupparbeten och erbjuder pedagogiska modeller och metoder för att bearbeta frågor kring mångfald och diskriminering.

Genom övningar lär man sig identifiera sina egna och samhällets attityder, reaktioner och fördomar och sedan bearbeta dem tillsammans. Utgångspunkten är alltid individens och gruppens egna erfarenheter.

MOD-konceptet är en kombination av tre delar: teori, process och metod. Dessa tillämpas var och en i MOD-processens fem faser: Öppenhet, Självkänedom, Avslöja maktstrukturer, Modeller för framtiden och Strategier. Enkelt uttryckt kan man säga att MOD svarar på frågorna vad som ska bearbetas, hur bearbetningen görs och vilka redskap som används.

Kontakta Gun Nordell (gun.nordell@folkhal-san.fi) eller Yvonne Nyberg (yvonne.nyberg@folkhal-san.fi) på Folkhälsan för mer information om hur man kan jobba med MOD i skolan.

Boken ”MOD, Mångfald och Dialog ledarhandledning”, som är utgiven av Studieförbundet Bilda och Sensus studieförbundet, ger bra konkreta tips och övningar som kan vara till nytta bland barn och unga.

Se även:
www.mod.nu
www.evl.fi/mod

Social och emotionell träning (SET) i skolan

Birgitta Kimber

SET-programmet (läromedlet heter Livsviktigt) utvecklades för att förebygga psykisk ohälsa. Det bygger på aktuell forskning och har inspirerats av amerikanska förlagor. SET syftar till att stärka de skyddande faktorerna på individ-, grupp- och skolnivå. Konceptet bygger på den kunskap som finns om risk- och skyddsfaktorer samt på social inlärningsteori. Mer eller mindre alla vetenskapligt prövade preventionsprogram innehåller moment där eleverna övar upp sin sociala kompetens. SET-programmet innehåller det och fler viktiga delområden som empati, att hantera starka känslor, självkännetdom och motivation. Ofta använder skolor program som någon skola tycker är bra eller för att man tror på just det programmet, men alltför sällan finns det någon utvärdering som styrker att så är fallet.

I dag finns en hel del kunskap om vad som fungerar preventivt. Om skolor skall lägga ner tid och kraft på förebyggande insatser så är det viktigt att de använder sig av sådana som är utvärderade och som har dokumenterad effekt. Mycket arbete i skolan har en ideologisk bas men det är viktigt att arbetet också bygger på den vetenskapliga kunskap som finns inom området.

SET har utvärderats genom en vetenskaplig studie och preliminära analyser visar att SET har önskad effekt på aggressivitet, ”attention seeking”, psykiskt välmående, alkohol och mobbning.

SET är ett manualbaserat program för skolbarn i åldern 6–16 år. Läromedlet Livsviktigt ges ut i form av en lärarhandledning och en elevbok per skolår, totalt 10 av varje.

SET-undervisningen sker under hela grundskoleperioden. För de mindre barnen, 6–10 år, två gånger per vecka och för de äldre, 11–16 år, en gång per vecka. Total undervisningstid per vecka för båda grupperna är 45–60 minuter.

Programmet är uppbyggt så att följande teman återkommer år efter år med stigande svårighetsgrad:

- Problemlösning
- Hantera starka känslor
- Lika-olika
- Värderingsövningar
- Konflikthantering
- Tolka bilder och berättelser
- Göra mer av det man mår bra av
- Stå emot kompistryck
- Kunna säga NEJ
- Läsa av människor och situationer
- Samarbetsövningar
- Veta vad man känner
- Lyssna och föra fram budskap
- Sätta upp mål och arbeta mot dem
- Ge och få positiv feedback
- Stresshantering (t.ex. avspänning, mental träning och massage)

Då man undervisar i SET, eller Livskunskap som det också kallas, är det några saker som är viktiga.

- Man måste leva som man lär, dvs. lärarens förhållningssätt är A och O. Det innebär att läraren försöker lyfta fram det som fungerar och uppmärksamma det och att läraren bemödar sig om att se allt bra som eleverna gör och att han/hon ”tar eleverna på bar gärning när de gör rätt”.
- Eleverna skall GÖRA, de skall öva olika moment. Mycket av det som lärs ut bör läras ut i form av att eleverna övar, att de spelar rollspel, tränar i och utanför klassrummet osv. Eleverna skall få uppgifter där de skall träna på hemmaplan med syskon och föräldrar och med kamrater. Läraren bör vara noga med att berömma och förstärka då eleverna visar att det lärt sig det de övar.

- Att läraren kan rollspela och vara modell så att meningen med eller tanken bakom en övning blir tydlig för eleverna och att läraren kan förklara nyttan med en specifik övning.
- Läraren bör vara förtrogen med de teorier som ligger till grund för programmet.
- Att föräldrarna görs delaktiga i arbetet.

Viktiga förutsättningar för att införa (implementera) SET på skolor är att:

- skollärdningen är positiv eftersom det behövs tid både på schema och i konferensschema för att genomföra SET-undervisningen. Eleverna måste få SET schemalagt och pedagogerna måste få tid och möjlighet att diskutera och lära sig metod och förhållningsätt.
- läraren följer programmet som det är tänkt och inte plockar ”russinen ur kakan”, om man plockar delar av programmet är risken stor att effekten uteblir.

Det finns utbildningar både för lärare som vill undervisa i SET (metodutbildning) och för handledare/piloter som kan utbilda personal på skolor (handledarutbildning).

Litteratur och annan information:

- Elias, M., Zins, J.E. m.fl. (1997) Promoting Social and Emotional Learning. Guidelines for Educators. Alexandria, Virginia: ASCD
- Kimber, B. (2004) Att främja barns och ungdomars utveckling av social och emotionell kompetens. Ekelunds förlag
- Kimber, B. (2005) Lyckas som lärare. Ekelunds förlag
- Kimber, B. (2001a) Livsviktigt. Elevbok. Del 1–10. Ekelunds förlag
- Kimber, B. (2001b) Livsviktigt. Lärarhandledning. Del 1–10. Ekelunds förlag
- Salovey, P. & Sluyter, D.J. (1997) Emotional Development and Emotional Intelligence: Educational implications. New York: basic Books.

www.casel.org

www.set.st

www.fhi.se/skolanforebygger

För kontakt: b.kimber@telia.com

Skolfred

Skolfred utlyses i skolorna i början av varje läsår. Målsättningen är att påminna att alla i hela skolan har rätt till en trygg och jämlik inlärningsmiljö. Samtidigt vill man fästa uppmärksamhet vid skolans verksamhetskultur överlag samt vid skolans psykiska och fysiska säkerhet. Dessutom vill man betona hur viktiga alla elever, hem och lärare samt all annan skolpersonal är för att upprätthålla Skolfreden. Utlysandet sker årligen i början av läsåret, men viktigt är att Skolfreden byggs upp som en naturlig del av det vålds- och mobbningsförebyggande arbetet under hela läsåret.

Traditionen att utlysa Skolfred började år 1990 i samband med kampanjen ”Inte med våld”. Utlysandet ordnades av Mannerheims barnskyddsförbunds (MLL) distriktsorganisation i Egentliga Finland i samarbete med andra parter i Åbo. Sedan 1994 har MLL:s centralbyrå varit ansvarig för evenemanget. Utbildningsstyrelsen kom med i Skolfreden år 1996, Inrikesministeriets polisavdelning år 2000 och Folkhälsan år 2006. MLL fungerar som koordinator för programmet.

Det årliga evenemanget genomförs tillsammans med elever, lärare och övriga samarbetspartner och arrangeras under första skolveckan. Varje år är det en ny stad och nya skolor som tillsammans med arrangörerna planerar utlysningen. Det är eleverna själva som skriver deklARATIONEN och den läses sedan upp av vänelever. Alla skolor i staden samlas tillsammans och hör när deklARATIONEN läses upp. Varje år har även radion sänt deklARATIONEN så att skolor på andra håll kan lyssna på den. Ofta har även artister uppträtt och utlysandet har blivit ett slags evenemang för alla tillsammans.

Temat för skolfreden varierar från år till år. Arrangörerna beslutar om temat i god tid före kommande skolstart så att planeringen i skolorna kan sätta igång. Arrangörerna hjälper till med material som bland annat finns på Skolfre-

dens webbsida. Många skolor arrangerar väldigt fina program och evenemang i början av skolåret, på webbsidan kan man även läsa om hur andra skolor inlett skolåret genom att utlysa skolfred.

Mer information:
www.skolfreden.fi

Drama som mobbningsförebyggande metod

Nina Dahl

Då man förenar drama och pedagogik blir resultatet en inlärningsprocess där hela människan involveras med sin tanke, känsla och handling. Inläringen är alltid processorienterad och är till för gruppens och individens sociala och personliga utveckling. Genom drama får man en möjlighet att öka sin förståelse för sina egna val och handlingar. Genom att sätta sina egna handlingar i relation till omvärlden får människan se på vilket sätt hon inverkar på den omvärld hon lever i.

Genom drama stärks människans självkänsla och självförtroende. Man lär sig kommunicera, samarbeta och hantera konflikter. Drama främjar utvecklingen och förståelsen av kroppens språk och uttrycksmöjligheter.

Olika former av värderingsövningar, dramaövningar och forumteater kan ha en mobbningsförebyggande effekt. Värderingsövningar syftar till att synliggöra attityder och värderingar. Övningarna lär människan att våga stå för sina åsikter samt argumentera för dem. Människan lär sig också hantera grupstryck. (Se närmare kapitel 6.) Forumteater är en metod inom drama som används för att belysa konflikter som t.ex. mobbningsituationer samt skapa redskap för förändring.

Det är viktigt att börja med att bygga upp en trygghet och en gemenskap i gruppen innan man sätter igång med dramaövningar. När gruppens medlemmar blivit bekanta med varandra och gruppen börjar känna sig trygg, kan man bygga vidare med värderingsövningar och forumspel.

Exempel på forumspel

I ett forumspel spelar man upp en situation där det förekommer mobbning. Ett forumspel kan också starta ur en fyrahörnsövning (värderingsövning). I scenen skall minst en person vara utsatt för mobbning och minst en person vara mobbare medan resten är medlöpare. När man dramatiserar en mobbningsituation är det viktigt med rollnamn så att aktörerna förstår att de inte spelar sig själva. För att få den situation som spelas upp att kännas äkta kan man fråga publiken: är detta verkligt?, kan detta hända i verkligheten?

Den som leder forumspelet är jokern (t.ex. läraren). Jokern tar aldrig ställning. Jokern avbryter forumspelet vid en mobbningsituation. Först klargör man vem som är utsatt för mobbning och vem som är mobbare och själva handlingen och sedan frågar jokern åskådarna om de har något förslag på hur man kan lösa situationen/konflikten eller hjälpa den utsatta personen. Påpeka att det aldrig finns bara ett sätt att lösa en konflikt. Åskådarna får byta ut den utsatta personen, den som är mobbad och pröva sitt förslag. Alla, förutom den/de som mobbar får bytas ut. Man kan ju inte heller i verkligheten bara trolla bort mobbningen. Endast ett byte åt gången. När bytena skett spelas samma situation upp igen och åskådaren får pröva sitt förslag. Jokerns viktigaste roll är att sudda ut barriären mellan publik och aktörer, få publiken att aktivera sig och få alla att våga pröva spela sina förslag. Efter att någon ur publiken provat sin idé skall jokern fråga om denna fick igenom sin idé. Jokern kan också fråga hur rollpersonen kände sig i situationen. Om aktören inte fick igenom sin idé kan man fråga om denna vill försöka ännu. Publiken kan ge tips och stöd till aktören vad denna kan försöka göra.

Efter forumspelet är det bra att man reflekterar kring vad deltagarna upplevt. De kan berätta fritt om vad de upplevt och vilka tankar som väckts. Man kan också avsluta forumspelet med en fyrahörnsövning (värderingsövning). Frågan kunde t.ex. vara: hur tycker du att man på bästa sätt kunde ha hjälpt den utsatta personen? De olika hörnen står för de olika alternativa handlingarna.

Avsluta ert pass genom att ha en avslappningsövning. Det kan vara skönt för deltagarna att få slappna av efter en intensiv och kreativ läroprocess.

Förslag på lektionsupplägg:

1. Uppvärmning – dramaövningar
2. Improvisationsövning
3. Värderingsövning – forumspel
4. Mobbning/situation – forumspel
5. Uppspel av forumspel
6. Reflektioner
7. Avslappningsövning

I Anders Järlebys och Katrin Byréus böcker hittar du praktiska och konkreta exempel på olika dramaövningar och värderingsövningar.

Litteraturtips och källor:

Byréus Katrin, "Du har huvudrollen i ditt liv" (2001) LIBER förlag

Järleby Anders, "Lek, berätta och improvisera, övningar för drama och teater" (2003) PEGASUS förlag

Heikkinen Hannu, "Draamakasvatus: opetusta, taidetta, tutkimista" (2005) Minerva Kustannus Oy

Erberth Bodil och Rasmusson Viveka, "Undervisa i pedagogiskt drama" (1991) Lund studentlitteratur

Vill du veta mera om drama, få fortbildning eller att en dramapedagog skall besöka din grupp och jobba med drama, ta kontakt med Nina Dahl

Kontakt:

Nina Dahl

Dramainstruktör/dramapedagog

Tfn: 050-585 0903

e-post: dahl_nina@hotmail.com